

ERONDAGI OQ INQILOB DAVRIDA IJTIMOIIY IQTISODIY HAYOT

Sh. Xazratov ¹¹ *Renessans ta'lim universiteti o'qituvchisi*MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

*Received: 14.06.2025**Revised: 15.06.2025**Accepted: 16.06.2025*

KALIT SO'ZLAR:

*Oq inqilob,
industriallashtirish,
modernizatsiya, neft
iqtisodiyoti, davlat
kapitalizmi, Eron, Pahlaviy
rejimi.*

Mazkur maqolada Eron shohi Muhammad Rizo Pahlaviy tomonidan 1963-yilda boshlangan "Oq inqilob" islohotlar dasturi doirasida amalga oshirilgan industrial siyosat va uning 1979-yilgi Islomiy inqilobgacha bo'lgan iqtisodiy-siyosiy oqibatlarini tahlil qilinadi. Maqolada modernizatsiya konsepsiyasi, davlat kapitalizmi, qishloq xo'jaligidagi islohotlarning sanoatga ta'siri, tashqi kapital ishtiroki va ichki ijtimoiy ziddiyatlar o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqiladi.

KIRISH. Yillik inflyatsiya va ish haqi ko'rsatkichlari o'zaro bog'liq bo'lgan, biroq shunga o'xshash darajada noaniq manzarani taqdim etadi. Eron 1973–1974-yillarda ikki xonali inflyatsiya darajasiga yetdi, bu ko'rsatkich 1977–1978-yillarda Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra 25,1 foizgacha tezlashdi. (Keyingi yilga oid raqamlar inqilob sababli ishonchsiz hisoblanadi.) Garchi inflyatsiya darajasidan yuqori bo'lgan keskin ish haqi o'sishlari kuzatilgan bo'lsa-da, 1975-yildan keyin bu farq kamaygan: 1975–1976-yillarda ish haqlari iste'mol narxlaridan 30 foiz yuqoriroq o'sgan bo'lsa, 1976–1977-yillarda bu farq 20 foizga, 1977–1978-yillarda esa atigi 1 dan 7 foizgacha tushgan. (1978-yil oxiri va 1979-yil boshidagi statistik ma'lumotlar inqilob sababli yig'ilmagan.)

BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) ma'lumotlariga ko'ra, bu davr mobaynida aholi tomonidan iste'mol qilinayotgan o'rtacha kunlik kaloriya miqdori ortishda davom etgan, biroq u 1975-yildagi 8 foizlik o'sish darajasiga yetmagan. Makroiqtisodiy darajada baholaganda, Eron aholisi orasida ocharchilik muammosi kamaygan va ish haqlari

inflyatsiyadan yuqori sur'atda oshgan, biroq bu o'sish avvalgi yillarga nisbatan ancha sekinlashgan.

Shunday qilib, 1978-yil kuzidagi ish tashlashlar arafasida Eronning makroiqtisodiy holati jiddiy izdan chiqqan edi va mavjud dalillar iqtisodiy «boom va inqiroz» (yuksalish va qulash) davrlarining nisbiy mahrumlik tuyg'usini yuzaga keltiruvchi klassik naqshini aks ettirayotganini ko'rsatadi. Biroq ko'plab iqtisodiy ko'rsatkichlarga qaraganda, 1978-yil holati 1975–1976-yillardagi inqirozga nisbatan ancha yomonlashgan deyish mushkul. Shunga qaramay, 1975–1976-yillarda siyosiy muxolifat faolligi deyarli kuzatilmagan.

Mazkur davrda sodir bo'lgan kam sonli voqealardan biri 1975-yil iyun oyida Qum shahridagi bir diniy seminariyada talabalar uch kunlik norozilik o'tirish aksiyasini o'tkazganlarida ro'y bergan. Harbiy kommandolar bino ichiga bostirib kirib, talabalarni do'pposlab hibsga olgan va seminariyani yopib qo'ygan. Xomeyniy hukumatning bu zo'ravonligiga qarshi chiqqan va 45 kishining halok bo'lganini bayon qilgan edi. Biroq, inqilobgacha va inqilobdan keyin nashr etilgan Eron muxolifati risolalari hamda tarixiy manbalar—ki, ular monarxiyaga qarshi har qanday norozilikni qayd etishga va e'tirof etishga intilgan—bu voqeaga javoban deyarli hech qanday jamoaviy norozilik bo'lmaganini bildiradi. Faqatgina bir necha mayda talaba namoyishlari qayd etilgan: ulardan biri Tehrondagi universitet televideniyesi binosida, biri Tabrizda, yana ikkitasi esa Mashhaddagi seminariyalarda bo'lib o'tgan.

Agar iqtisodiy inqirozlar protestlarga sabab bo'lsa, bunday voqealarga javoban ancha kuchli ijtimoiy aks-sado bo'lishi kutilgan bo'lardi.

Yakuniy taqqoslash Eron ichidagi turli iqtisodiy guruhlarini qarama-qarshi qo'yadi. Guruhlarning iqtisodiy rivojlanish trayektoriyasi bilan ularning inqilobiy faollikdagi ishtiroki o'rtasida aniq bog'liqlik yo'q. Men to'rtta misolni qisqacha keltiraman: qishloq aholisi, shaharga ko'chib kelgan kambag'allar, bozorchilar (bazoriylar) va universitet talabalari.

Qishloq aholisi, ularning iqtisodiy nochorligiga qaramay, inqilobda asosan ishtirok etmagan. 1978-yil oxirida shaharliklar bilan aloqasi bo'lgan ba'zi qishloq fuqarolari inqilob g'oyalarini o'z qishloqlariga olib kelgan bo'lishsa-da, ijtimoiy olim Erik Xuglundning (u o'sha davrda Shiraz yaqinida yashagan) ta'kidlashicha, “[qishloq aholisi] asosan siyosatdan yiroq edi”. Bu siyosiy betaraflik holati qishloq xo'jaligi sohasining o'n besh yillik tanazzulini ham, shuningdek, shohning “Oq inqilob” dasturlarining qishloqlarga kirib borishi orqali davlatga nisbatan norozilik uyg'otish ehtimolini ham yengib o'tgan. Hatto

1978-yil davomida islomiy faollar—seminariya talabalari va boshqa tashviqotchilar—qishloq aholisi orasida harakat boshlaganlarida ham, bu betaraflik o‘z kuchida qolgan.

Bir faol dehqonning so‘zlariga ko‘ra, ko‘pchilik qishloq aholisi siyosiy jarayonlardan chetda qolgan, chunki ular “beqarorlikdan” — ya’ni davlat nazorati o‘rnatilmasidan avvalgi davrda hukm surgan qonunsizlik va bosmachilikdan — cho‘chishgan.

Eng kambag‘al shaharlik migrantlar ham inqilobning yakuniy kunlarigacha faol ishtirokchi bo‘lmaganlar. Tehrondagi Shahidlar jamg‘armasida ro‘yxatga olingan fuqaro qurbonlarining atigi 10 foizi qishloq kelib chiqishiga ega bo‘lgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich Tehron umumiy aholisi tarkibidagi qishloqdan kelgan migrantlar ulushining yarmidan kamini tashkil etadi. 1978-yil kuzida sodir bo‘lgan bir voqeada, Tehrondagi qurilish maydonida ishlayotgan ishchilar — ularning aksariyati yaqinda ko‘chib kelgan migrantlar edi — xavfsizlik kuchlaridan qochayotgan namoyishchilar bo‘sh ko‘chaga kirib qolganida ularni masxara qilib kulgan va ularni qurilish hududida boshpana topishdan bosh tortgan. Tehronning janubiy tumanlarida yashovchi kambag‘al aholi norozilik namoyishlarida ishtirok etayotgan faollarga nisbatan salbiy munosabat bildirgan, chunki ular faollarni “muammo chiqarish va boshimizga g‘am-tashvish olib kelishda” ayblagan, deb eslaydi o‘sha hududdagi radikal diniy yetakchilardan biri.

1978-yil kuzidagi ish tashlash muvaffaqiyatsizlikka uchraganida, faollar Isfahondagi metallurgiya zavodida ishlayotgan yaqinda ko‘chib kelgan migrantlarning siyosiy betarafligini bunga sabab qilib ko‘rsatgan. Tabrizdagi bir chap qanot faol ishchilarning "dehqonlarcha" mentalitetini tanqid qilib, ularning inqilobiy harakatga qo‘shilishdagi sustkashligini quyidagicha izohlagan: “Ular ‘Hasan xar’ (xar Hasan) bo‘lishdan ‘Hasan agha’ (janob Hasan) bo‘lishga intilyapti. Bu ishchilar egaga aylanishni xohlaydi.”

Hatto 1978-yil dekabr oyida — mamlakat ochiq isyon holatida bo‘lgan bir paytda — Tabrizdagi bir kulbalar mahallasida suratga olayotgan kinoguruh “ko‘plab odamlar kameraga qarab gapirishga jur‘at eta olmaganini” kuzatgan. Tehrondagi kulbalarda yashovchi bir kishi jurnalistga shunday degan: “Shohga qarshi namoyish qilishga vaqtim yo‘q,” yana biri esa ta’kidlagan: “Namoyishlar haqida eshitganmiz, lekin qatnashmaymiz; namoyishga chiqish uchun avval qorin to‘q bo‘lishi kerak.”

Inqilob paytida Tehron kulba mahallalarini o‘rganayotgan siyosatshunos Farhod Kazemi shunday xulosaga kelgan: hatto jamiyatning eng qashshoq qatlamlari orasida ham, eng ehtiyojmandlar siyosiy faollikda eng kam ishtirok etgan guruh bo‘lgan:

“Doimiy yashash joyiga ega bo‘lmagan migratsion kambag‘allar va ikkinchi avlod migrantlarga qarama-qarshi ravishda, kulba qurib yashovchi aholining safarbar qilinishi

samarali bo'lmagan. Ular o'z uy-joylarini himoya qilish va majburiy ko'chirishlarga qarshi turish uchun jamoaviy tarzda harakat qilgan bo'lishsa-da, ular siyosiy norozilik va namoyishlarda faol ishtirok etmaganlar. Ularning kundalik hayotning og'ir va murakkab muammolari bilan bandligi rejimga qarshi davomli siyosiy faollikni amalga oshirishga yo'l qo'ymagan."

Tehronidagi kambag'al tumanlarda etnografik tadqiqot olib borgan antropolog Janet Bauer ham xuddi shunday xulosaga keladi: "1978-yil oxirigacha Tehronning eng past daromadli mahallalarida yashovchi ayollar (yoki erkaklar)ning ko'pchiligi ko'cha voqealarida faol ishtirok etmagan." Tehron janubidagi kambag'al hududdan bo'lgan bir yosh ayol Bauerning kuzatuvlarini tasdiqlab shunday degan: "Men ham shuni aytaman — o'rta tabaqa va siyosiy guruhlarining a'zolari [ya'ni, ehtimol siyosiy tashkilotlar a'zolari] kambag'allarga nisbatan inqilobiy voqealarga tezroq qo'shilgan." Unga ko'ra, faqat harakatning eng oxirgi bosqichlaridagina "bizning mahallamizda odamlar namoyish va mitinglarga borishni boshlashdi."

Inqilobning so'nggi kunlarida ba'zi kambag'al migrantlar sovuq qish faslida, ustlarida "juda kam yoki yirtiq, eskirgan kiyimlar" bilan namoyishlarda qatnashganliklari ko'zga tashlangan, deb eslaydi o'rta tabaqadan bo'lgan bir inqilobchi. Ular egallab olgan hukumat binolarining keng va hashamatli tuzilishiga hayrat bilan qaraganlar. Masalan, bir kambag'al kishi qurol omboriga kirganida shunday degan: "Qarang! Ular bu sasig' sement xonasida axlatlarini saqlaydi, lekin bu ham mening *xarabada* (kambag'al va vayron holatdagi uyi) yashaydigan o'n kishi uchun saroyga o'xshaydi."

Aksincha, 1970-yillarda iqtisodiy holati nisbatan barqaror bo'lgan, biroq o'z mavqeini saqlab qolish yo'lida doimiy iqtisodiy bosimlarga duch kelgan iqtisodiy sektorlar orasida inqilobiy harakatga eng erta va faol tarzda qo'shilgan qatlamlardan biri bozorchilar (bazarilar) sinfi edi — bu Eronning an'anaviy ishlab chiqarish va savdo tizimini ifodalaydi. Ko'plab manbalarga ko'ra, ayni paytda bozori iqtisodiy ravnaq davrini boshdan kechirayotgan edi. Masalan, Tehronidagi an'anaviy savdo markazlaridan biri 1960- va 1970-yillar davomida 40 ta yangi savdo yo'lagi bilan kengaytirilgan.

1970-yillar o'rtalariga kelib, bozor ikki uch qismini ichki ulgurji savdo bozorini, uchdan bir qismini import hajmini va beshdan bir qismini kredit bozorini nazorat qilgan. Bundan tashqari, bozorchilar va ularning o'g'illari tobora ko'proq ravishda iqtisodiyotning "zamonaviy" sohalariga o'ta boshlagan edi. Ko'plab sanoatchilar o'z faoliyatlarini aynan bozordan boshlagan bo'lib, zamonaviy ta'lim esa yosh avlod uchun yangi kasbiy yo'llarni

ochayotgan edi. 1978-yil noyabr oyida Tehron bozoridagi gilam sotuvchilardan biri bir akademikga shunday degan: *“Mening iqtisodiy holatimdan shikoyat qilishga asosim yo ‘q.’*”

Bu, albatta, bozorchilar — Eron jamiyatining boshqa qatlamlari kabi — davlatga nisbatan ko‘plab, jumladan, iqtisodiy shikoyatlarga ega bo‘lmaganini anglatmaydi. Ular hukumat subsidiyalaridan deyarli chetda qolgan edilar; hukumat kreditlariga kirish imkoni cheklangan bo‘lib, bu kreditlar foiz stavkasi inflyatsiyadan past bo‘lganligi sababli shohga aloqador kompaniyalar milliardlab dollarlik subsidiya olishgan. Monarxiyaning shaharsozlik siyosati esa an‘anaviy bozorlarga nisbatan bepisand munosabatni aks ettirar edi: viloyat markazlarida yangi yo‘llar bozorlardan o‘tkazilgan va bu ikki shaharda bozorlarga jiddiy zarar yetkazgan.

Bundan tashqari, 1975-yil iyul oyida hukumat narx-nazorat kampaniyasini boshlagach, minglab yetarlicha tayyorgarlik ko‘rmagan tekshiruvchilar mamlakat bo‘ylab bozorlarga yuborilgan, go‘yoki “foйда izlovchilar”ni fosh etish uchun. 1978-yilda bir bozorchining eslashicha: *“Bu xuddi Xitoyda Madaniy inqilob davridagidek edi.”* Shunga qaramay, 1975-yilda ushbu e‘tirozlar va tahdidlar bozorchilarni ochiq norozilikka undash uchun yetarli bo‘lmagan. Bu burilish faqat 1978-yil boshida, Qum shahrida diniy ulamolar safarbarlik boshlaganidan keyin yuz bergan.

1978-yil yanvar oyi o‘rtalarida bir inqilobchi diniy ulamo shunday yozgan edi: *“Yillar davomida sukut saqlagan bozorda yana kuldari olov topildi.”*

Yana bir keskin farq universitet talabalari misolida ko‘zga tashlanadi. Ular 1960-yillardan boshlab uzluksiz tarzda muxolif siyosiy harakatlarda faol qatnashib kelgan edi. Britaniya elchisi Entoni Parsons bu holatni shoh bilan bo‘lgan suhbatlarida alohida ta‘kidlagan:

“Men Amerika bo‘ylab Kent shtatidagi tartibsizliklar va boshqa shunga o‘xshash voqealar eng avjiga chiqqan paytda bo‘lganman”, — degan elchi shohga. — “Britaniya universitetlaridagi vaziyatni ham ko‘rganman. Men Misr kabi mamlakatlarda xizmat qilganman, u yerda universitetlar doimiy norozilik o‘chog‘i bo‘lib kelgan. Lekin sizga ochiq aytaman, Janob Oliylari, sizning mamlakatingizdagi har bir universitet kampusida hukm surayotgan muhitni boshqa hech qayerda ko‘rmaganman... Bu yerda og‘irlik, begonalik va norozilik hukmron edi... Shunday muhit ediki, xuddi pichoq bilan emas, bolt bilan kesish mumkin bo‘lgandek. Bu meni nihoyatda hayratga soldi.”

Faqat zo‘ravon repressiya orqali muxolifat universitetlarni haqiqiy qarorgohga aylantirish imkonidan mahrum etilgan edi. 1960-yillar oxirida, Amerika Tinchlik Korpusi (Peace

Corps) volontyori ushbu vaziyatni tasodifan guvohi bo'lgan minglab hodisalardan birini shunday eslaydi:

“Tehron universitetida talaba ish tashlash vaqtida Milliy Politsiya zarba kuchlari bosib kirganini ko'rib qoldim. Askarlar ayovsiz va tanlamasdan do'pposlashga kirishdi — yosh yigitlar bilan bir qatorda qizlarning yuzida ham qon pufaklanib chiqqan bo'lsa-da, to'xtashmadi.”

Shunga qaramay, talabalarni butunlay bo'ysundirish imkonsiz bo'lgan. Tabriz universitetining bir faoli bu holatni quyidagicha tasvirlaydi:

“Siz tasavvur qiling, universitetlardan tashqarida deyarli hech qanday siyosiy harakat yo'q edi. Ya'ni, rejim tomonidan rasmiy sohalarining barchasiga joriy etilgan bo'g'uvchi nazorat va kuzatuv choralari nihoyatda og'ir edi... Faqat universitetlarga rejimning to'liq nazorati ostiga kira olmagan makon edi, chunki universitet — bu yig'ilishlar makoni. SAVAK har bir talabaning o'qituvchisini ko'rish uchun harakat qilganida, ularni izlab yuruvchi agentni ortidan yubora olmasdi.”

Universitet miqyosidagi bu siyosiy faollik iqtisodiy istiqbollari ijobiy bo'lgan talabalar tomonidan amalga oshirilgan edi. Ular — tanlab olish jarayonidan muvaffaqiyatli o'tib, qat'iy imtihonlar orqali yuqori darajadagi ijtimoiy harakatchanlik imkonini beruvchi “chipta”ga ega bo'lgan baxtli ozchilik edi. Siyosiy muxoliflik harakati bu talabalarni bitirganidan so'ng o'z ta'limlaridan moddiy foyda olish imkonidan mahrum etmagan, chunki hukumatning eng yuqori lavozimlarida xizmat qilgan ayrim mansabdorlar ilgari aynan muxoliflar safida bo'lgan.

Shoh bir xorijiy mehmon bilan suhbatda Erondagi yosh ommaviy isyonchilardan xavotir olmang, degan ekani rivoyat qilinadi: *“Biz bu yigitlarning kimligini yaxshi bilamiz va vaqti kelganda ularni yuqori lavozimlarga tayinlaymiz.”* Misr kabi sanoatlashtirilayotgan boshqa mamlakatlarda, universitet bitiruvchilarining ishsizligi va band bo'lmasligi islomiy harakatlarning kuchayishiga sabab bo'lgan edi. Ammo Eronda davlatda yetarli moliyaviy resurslar mavjud bo'lib, universitet bitiruvchilarini, ular texnik jihatdan hukumat ishlarida zarur bo'lmasalar ham, keng miqyosda ishga olish imkoniga ega edi.

Natijada, AQSh diplomati hisobiga ko'ra, Eronning 800 ming kishilik davlat xizmatchilarining yarmi yoki undan kamrog'i *“har qanday foyda”* keltirgan. Eron inqilobidan keyingi birinchi prezident Abulhasan Banisadrning hisob-kitobiga ko'ra, byurokratlar kuniga atigi 71 daqiqa mehnat qilgan. Davlat xizmatchilarining maoshi unchalik yuqori bo'lmagan, hattoki inflyatsiyaga ham mos kelmagan bo'lishi mumkin, biroq ular uchun kunning katta qismi ikkinchi daromad manbalari bilan shug'ullanish imkonini

bergan va bu holat odatiy amaliyotga aylangan. Eron hukumati tarkibidagi xorijiy maslahatchilardan biri davlat mansabdorlarining sanoat korxonalaridagi keng tarqalgan ishtirokini tan olib, buni oqlagan: chunki eronlik xususiy investorlar sanoatga sarmoya kiritishdan cho‘chishar edi, biroq amaldorlar o‘zining barqaror daromadiga ega bo‘lishardi.

Umuman olganda, butun dunyo bo‘ylab oliy ta‘lim olganlar sonining o‘sishi diktaturalarning qulash ehtimoli bilan statistik jihatdan bog‘liq ekani kuzatilgan — ammo bu bog‘liqlik bevosita iqtisodiy omillar bilan izohlanmaydi.

Shu tariqa, inqilobda eng faol ijtimoiy guruhlardan biri bo‘lgan universitet talabalari nisbatan ijobiy iqtisodiy istiqbollarga ega edi. Bozorchilar esa, iqtisodiy jihatdan farovon bo‘lishlariga qaramay, o‘z mavqelari tahdid ostida bo‘lganlari sababli inqilobda markaziy rol o‘ynaganlar. Shu bilan birga, bu yerda ko‘rib chiqilgan ikki eng nochor guruh — qishloqliklar va shaharlik kambag‘al migrantlar — ancha past darajada siyosiy faollik ko‘rsatgan. Agar ushbu taqqoslashdan iqtisodiy asosli bir xulosa chiqarish kerak bo‘lsa, u holda bu shuki: qashshoqlik siyosiy qarshilik harakatlarini susaytiradi — bu esa Shimoliy Amerika va Yevropadagi ijtimoiy harakatlarni o‘rganayotgan nazariyachilar orasida keng qabul qilingan xulosani tasdiqlaydi.

Agar biz 1978-yil boshlarida Eronga nazar solsak, iqtisodiy ko‘rsatkichlar yaqin orada inqilob yuz berishini oldindan aytishga asos bo‘lmas edi. Eron iqtisodiy jihatdan boshqa ko‘plab islom mamlakatlaridan, neft eksport qiluvchi aholisi ko‘p bo‘lgan davlatlardan yoki o‘zining 1975-yildagi oldingi inqirozidan yomonroq ahvolda emas edi. Eng og‘ir iqtisodiy qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan ijtimoiy guruhlar siyosiy jihatdan sokinlikni saqlayotgan edilar. Aslida, 1978-yil boshida iqtisodiyot tiklanishga tayyor ko‘rinardi. Masalan, 6-mart kuni London shahrida nashr etiladigan mustaqil “Iran Iqtisodiy Sharhi” choraklik nashri Eronning iqtisodiy istiqbollariga nisbatan ijobiy fikr bildirgan edi: “Oldingi davrlar kabi to‘liq tez emas, ammo taraqqiyot tez va barqaror bo‘lishi mumkin. Real shartlarda iqtisodiyot 1978-yilda taxminan 10 foiz o‘sishi kutilmoqda, sanoat yana oldinda turadi.” Ikki oy o‘tib, esa ushbu sharh ancha pessimist ohangda edi: “Rejimga nisbatan norozi bo‘lish iqtisodiy sabablar tufayli davom etadi. Inflyatsiyaning avj olishi, iqtisodiy o‘sishning sustlashishi, daromadlarning noteng taqsimlanishi, hamda tovar va oziq-ovqat tanqisligi kabi mamlakatning ayrim iqtisodiy muammolariga tezkor yechimlar kutilmaydi.” Biroq, bu keskin ishonchsizlik statistik ma‘lumotlar yoki oldingi istiqbolli bashoratdan keyin iqtisodiy sharoitlarda sodir bo‘lgan o‘zgarishlarga dalolat qiluvchi boshqa ma‘lumotlar bilan qo‘llab-quvvatlanmadi. O‘zgarish shundaki, kutilmagan norozilik harakati yuzaga keldi, u oldin kuzatuvchilar tomonidan kam ahamiyat berilgan iqtisodiy masalalarga yangi qarash olib kirdi va iqtisodiy sabablar orqaga qarab tahlil qilingan holda aniqlanib bordi.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati

1. Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press.
2. Keddie, N. R. (2003). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press.
3. Hooglund, E. (1982). *Land and Revolution in Iran: 1960–1980*. University of Texas Press.
4. Katouzian, H. (2000). *The Political Economy of Modern Iran*. Macmillan Press.
5. Arjomand, S. A. (1984). *The Shadow of God and the Hidden Imam*. University of Chicago Press.
6. Farhi, F. (1990). *States and Urban-Based Revolutions: Iran and Nicaragua*. University of Illinois Press.
7. Bayat, A. (1997). *Street Politics: Poor People's Movements in Iran*. Columbia University Press.
8. Adilova, A. S. (2021). Corpora and corpus-based teaching Uzbek to foreigners. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding (IJMMU)*, 8(4), 525-531.
9. Abdurahimovna, A. S. (2021, December). Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi (AQSHdagi ayrim universitetlar misolida). In *Conferences*.
10. Adilova, S. A. O 'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O 'QITISH: TAJRIBA, MUAMMO, ISTIQBOL.
11. Ravshanova, N. N. (2023). Designing Modern Models of Biological Education Theories and Content in Educators. *Telematique*, 22(01), 3034-3040.
12. Ravshanova, N. N. (2020). THE PRINCIPLE OF CONTINUITY IN ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(6), 369-374.
13. Norboyevna, R. N., & Shukurullaev, A. O. (2024). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTIDA EKOLOGIK TEATRN TASHKIL ETISH ORQALI EKOLOGIK KONSEPTUAL ASOSLARINI SHAKLLANTIRISH. *Inter education & global study*, (7), 158-164.
14. Ravshanova, N. N., & Norqulova, L. S. Q. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI EKOLOGIK TARBIYALASHDA IJTIMOYIY ZARURIYAT SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(11), 685-692.